

QARAQALPAQ FOLKLORIDAĞI TÁRIYIP QOSÍQLARÍNÍN BALALAR TÁRBIYASÍDAĞI ORNÍ

Alimova Asal Yunusovna

*Folklor taniw hám dialektologiya qánigeligi 1-kurs magistranti
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
email: ffarxatova@gmail.com*

Abishov Genjebay Matjanovich

*Filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD), docent
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
email: genjebay421@gmail.com*

Annotaciya: Bul maqalada qaraqalpaq folklorındaǵı tariyip qosıqlarınıń mazmunı, kórkemlik ózgeshelikleri hám balalar tarbiyasındaǵı áhmiyeti izertlengen. Tariyip qosıqları arqalı jas áwladqa watansúywshilik, adamgershilik, miynet súygishlik, úlkenlerdi húrmetlew, ata-ananı qádirlew hám milliy qádiriyatlardı sińdiriw múmkinshilikleri qarastırılǵan. Sonday-aq, tariyip qosıqların mektep hám shańaraq tarbiyasında paydalanıwdıń áhmiyeti kórsetilgen.

Tayanış sózler: qaraqalpaq folklorı, tariyip qosıqları, balalar tarbiyası, milliy qádiriyat, jas áwlad.

Kirisiw

Qaraqalpaq xalqınıń áyyemnen qalǵan ruwxıy baylıqlarınıń biri – folklor. Folklor xalıqtıń turmısın, tariyxın, dúnyanı túsiniwin, ármanların, quwanışını menen qayǵısın, jaqsılıq hám jamanlıq haqqındaǵı pikirlerin óz ishine aladı. Xalıq awızeki dóretpeleri bir áwladtan ekinshi áwladqa jetip, búgingi kúnge shekem óziniń tarbiyalıq áhmiyetin joǵaltpay kelmekte.

Házirgi zamanda jas áwlad tarbiyası jámiyettiń eń áhmiyetli máseleleriniń biri. Texnologiyanıń rawajlanıwı, internet hám sociallıq tarmaqlardıń keń tarqalıwı balalardıń qızıǵıwshılıǵına da úlken tásir etpekte. Sol sebepli milliy qádiriyatlardı súyengen tarbiyaǵa ayırıqsha itibar beriw kerek. Bul jaǵdayda folklor dóretpeleriniń, sonıń ishinde tariyip qosıqlarınıń orını ayırıqsha.

Balalar folklorı – balanıń kishi jastan baslap dúnyanı tanıwına, sóylewin rawajlandırıwǵa, jaqsı men jamanlıqtı ajıratıwǵa járdem beretuǵın ruwxıy baylıq. Sonıń ishinde tariyip qosıqları ózgeshe áhmiyetke iye. Tariyip qosıqları dep balaǵa, onıń minez-qulqına, aqıl-parasatına, sırtqı hám ishki sıpatlarına, ata-anaǵa, watanǵa, doslıq hám adamgershilikke baylanıslı jaqsı qásiyetlerdi maqtap, úgili etip kórsetetuǵın qosıqlardı túsiniwge boladı.

Materiallar hám metodlar

Qaraqalpaq balalar folklorı tili máselesi birqansha miynetlerde óz aldına izertlendi. Máselen, Sh.Qunnazarova [1] qaraqalpaq xalıq ertekleri tiliniń leksika-semantikalıq hám lingvómádeniy ózgesheliklerin izertlegen bolsa, A.Saymanova [2]

qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń lingvomańeniy analizin isledi. Al B.Yusupova [3] qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgesheliklerin anıqladı. Biraq qaraqalpaq folklorındaǵı táriyp qosıqlarınıń bala tárbiyasındaǵı áhmiyeti, olardıń tili máselesi qaraqalpaq til biliminde arnawlı izertlengen joq. Bul temanıń áhmiyetli ekenliginen derek beredi.

Nátiyjeler

Táriyp qosıqları xalıq dóretpeleriniń tárbiyalıq mazmunı kúshli túrleriniń biri bolıp tabıladı. Bunday qosıqlarda adamnıń jaqsı sıpatları, sulıw minezi, aqıllılıǵı, miynetkeshligi, kishiptyilligi, úlkenge húrmeti hám kishige izzeti maqtaladı.

Tárip qosıqlarında balaǵa tuwrıdan-tuwrı aqıl úyretiwden kóre, jaqsı minez-qulıqtı obrazlı túrde kórsetiw kóbirek ushırasadı. Olarda aqıllı, miynetkesh, úlkenlerdi sıylaytuǵın bala úlgi retinde beriledi. Bul arqalı bala sol sıpatlardı ózinde de qalıplestiriwge umtıladı.

Tárip qosıqlarınıń mazmunında ata-anaǵa degen súyispenshilik ayrıqsha orın aladı. Balaǵa ata-ananı sıylaw, olardıń sózin tıńlaw, úlkenlerge járdemlesiw sıyaqlı sapalar úyretiledi. Sonıń menen birge doslıq, bir-birine járdem beriw, miynet etiw, bilim alıw, watanǵa súyispenshilik sıyaqlı ideyalar da táriyp qosıqlarınıń mazmunın bayıtadı.

Táriyp qosıqlarında balanıń sırtqı kórinisi de maqtalıwı múmkin. Biraq xalıq dóretpelerinde sırtqı sulıwlıqtan góre ishki sulıwlıq, yaǵnıy jaqsı minez, aqıl, ádep, kishiptyillik hám miynetkeshlik joqarı bahalanadı. Sol sebepli táriyp qosıqları balalarǵa «qanday bolıw kerek?» degen sorawǵa kórkem túrde juwap beredi.

Balanıń ruwxıy tárbiyası – onıń dúnyanı, adamlar arasındaǵı qatnasıqlardı, jaqsılıq hám jamanlıqtı túsiniwi menen baylanıslı bolǵan process. Tárip qosıqları balanıń ruwxıy dúnyasın bayıtıwǵa úlken tásir etedi. Bala qosıqtı tıńlaw arqalı jaqsı sıpatlardı esitedi, olardıń mazmunın túsiniwge háreket etedi. Eger balaǵa úlkenler «sen aqıllı balasań», «sen miynetkesh balasań», «sen úlkenlerdi sıylaysań» dep maqtaw menen birge, sonday sıpatlarǵa arnalǵan qosıqlardı aytıp berse, bala ózinde sol minezdi qalıplestiriwge umtıladı.

Tárip qosıqları balanıń ózine degen isenimin arttırıwı múmkin. Bala úlkenler tárepien jaqsı minezi ushın maqtalǵanda, onda «men de jaqsı islerdi qıla alaman» degen isenim payda boladı. Bul jerde maqtawdıń ózi de orınlı bolıwı kerek. Bala tek sırtqı kórinisi ushın emes, onıń háreketi, miyneti, tırısıwı hám jaqsı minezi ushın maqtalǵanı maqul. Sebebi bul balaǵa óziniń minez-qulqın rawajlandırıwǵa járdem beredi. Tárip qosıqları arqalı bala úlkenlerdiń jaqsı minezine bergen bahasın sezedi. Bul onıń ishki dúnyasında jaqsılıqqa degen súyispenshilikti qalıplestiredi.

Balalar tárbiyasında adamgershilik sıpatları eń áhmiyetli baǵdarlardıń biri. Adamgershilikke hadallıq, mehribanlıq, kishiptyillik, úlkenge húrmet, kishige izzet, doslıq hám miynetsúygishlik sıyaqlı sıpatlar kiredi. Qaraqalpaq folklorındaǵı táriyp qosıqları usı belgilerdi jas áwladqa jetkeriwde áhmiyetli qural bolıp tabıladı. Máselen, úlkenlerdi sıylaw haqqındaǵı mazmun balanı ata-anasına, tuwısqanlarına,

ustazlarina hám jámiyettegi basqa adamlarğa húrmet penen qatnas jasawğa úyretedi. Doslıq haqqındağı qosıqlar bolsa balalar arasındağı bir-birine járdemlesiw, túsinişpeshilik hám sıylasıqlıq sezimlerin rawajlandıradı.

Táriyip qosıqlarında hadallıq ta joqarı bahalanadı. Balağa jalğan sóylemew, basqanı aldamaw, óz isine juwapker bolıw sıyaqlı sıpatlar úyretiledi. Bunday tárbiya balanıń tek úydegi minezine emes, mekteptegi, joqarı oqıw ornındağı hám jámiyettegi qatnasıqlarına da tásir etedi.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında miynet ayrıqsha qádirlenip kelgen. Xalıq dóretpelerinde miynet etken hám elge paydası tiyetuǵın insan hár waqıt jaqsı bahalanǵan.

Táriyip qosıqlarında miynetkesh bala yamasa miynetkesh adam úlgi retinde kórsetiledi. Bul balalarda miynetke degen jaqsı qatnastı qalıplestiredi. Bala kishkene waqıtınan úyde ata-anasına járdem beriwdi, óz zatların tártipte saqlawdı, oqıwına juwapkershilik penen qarawdı úyreniwı kerek. Xalıq qosıqları usı ádetlerdi kórkem hám qızıqlı túrde bekkemlewge járdem beredi.

Miynet tárbiyası tek fizikalıq miynet penen sheklenbeydi. Oqıw, bilim alıw, jańa nárselerdi úyreniw de miynet talap etedi. Sonlıqtan, bilimge umtılw da tárıyp qosıqlarında maqtawğa ılayıq sıpatlardan biri bolıp tabıladı. Bala «miynet etken adam ǵana nátiyjege jetedi» degen pikirge kishi jastan iye bolsa, keyingi ómirinde de juwapkershilikli bolıwǵa umtıladı.

Xalıqtıń awızeki dóretpelerinde Watanǵa degen súyispenşilik ayrıqsha orın iyeleydi. Watan, tuwǵan jer, el, ata jurt haqqındağı túsinişler balanıń milliy sanasın qalıplestiriwde úlken áhmiyetke iye.

Táriyip qosıqları arqalı tuwılǵan jerdi súyiw, eldi húrmetlew, xalıq dástúrlerin saqlaw sıyaqlı ideyalar bala sanasına sińdiriledi. Bala óz xalqınıń qosıqların, erteklerin, naqıl-maqalların úyreniw arqalı óz milliy mádeniyatın túsine baslaydı. Bul onıń milliy ózligin seziniwine járdem beredi. Watansúyiwshilik tek Watan haqqında sóz aytıw emes. Ol óz eline paydalı bolıw, bilim alıw, miynet etiw, jámiyetke jaqsılıq keltiriw menen de baylanıslı. Sol sebepli balalarǵa folklor dóretpelerin úyretiw arqalı watanparvarlıq sezimin tabıǵıy túrde rawajlandırıw múmkin.

Balalar folklorınıń eń úlken paydalarınıń biri – balanıń sóylew tilin rawajlandırıwı. Qosıqlarda ritm, uyqas, qaytalaw hám kórkem sózler kóp ushırasadı. Bala qosıqtı tuńlap, keyin qaytalaw arqalı jańa sózlerdi úyrenedi. Ol sózlerdiń mánisin túsiniwge háreket etedi hám sóz baylıǵı keńeyedi. Táriyp qosıqlarında sıpatlawshı sózler, jaqsı tilekler, kórkem teńewler kóp bolıwı múmkin. Bul balanıń til sezgirliǵın arttıradı. Mısalı: bala «aqıllı», «miynetkesh», «kishipeyil», «mehriban», «ádil», «batır», «bilimli» sıyaqlı sózlerdi úyreniw arqalı adamnıń sıpatların bildiretuǵın sózler menen tanısadı. Bunnan tisqari, qosıqtı yadlaw balanıń este saqlaw qábiletin de rawajlandıradı. Qosıqtı ırǵaq penen aytıw bolsa balanıń sóylew anıqlılıǵına hám dawıs ırǵaǵına jaqsı tásir etedi.

Estetikalıq tárbiya balanıń sulıwlıqtı, kórkemlikti, jaqsılıqtı seziniwi menen baylanıslı. Qosıq, saz, kórkem sóz hám obrazlar balağa dúnyanı basqasha qabıllawǵa járdem beredi. Táriyip qosıqlarında adamnıń jaqsı qásiyeti kórkem sózler arqalı súwretlenedi. Bul balanıń kórkem pikirlewin rawajlandıradı. Bala

qosıqtı tınlap, ondağı obrazlardı kóz aldına keltiredi. Ol jaqsılıqtı sulıw, jamanlıqtı bolsa keri nárse sıpatında qabıllay baslaydı.

Balanı tárbiyalawda onıń ózine degen isenimi ayrıqsha áhmiyetke iye. Óz kúshine isengen bala jańa nárselerdi úyreniwden qorıqpaydı, qátelikten sabaq alıwǵa háreket etedi. Táriyip qosıqlarında balanıń jaqsı minezin maqtaw usı isenimdi qalıplestiriwge járdem beredi. Biraq maqtaw hár waqıt shınlıq penen baylanıslı bolıwı kerek. Balanıń hárbir háreketin maqtaw emes, onıń tırısıwın, jaqsı minezin hám jetiskenligin bayqaw nátiyjeli boladı. Mısalı: bala tapsırmanı birden durıs orınlamasa da, tırısqa bolsa, onıń háreketin maqtaw múmkin. Bul balaǵa qátelikten qorıqpawdı úyretedi. Demek, táriyip qosıqları durıs qollanılganda, balanıń ruwxıy kúshin, ózine isenimin hám jaqsılıqqa umtılwın artırıwı múmkin.

Házirgi globalizaciya dáwirinde hárbir xalıqtıń óz milliy mádeniyatın saqlap qalıwı áhmiyetli. Jas áwlad basqa xalıqlardıń mádeniyatı menen birge, óz xalqınıń miyrasın da biliwi kerek. Qaraqalpaq folklorı – milliy ruwxıy miyrastıń úlken bólimi. Táriyip qosıqları da usı miyrastıń bir bólegi sıpatında jas áwladqa jetkeriliwi tiyis. Bala óz xalqınıń qosıqların, naqıl-maqalların, erteklerin hám dástanların úyrenen sayın, óz milliy mádeniyatına qızıǵıwı artadı. Folklordı saqlaw tek eski qosıqlardı yadlaw menen sheklenbeydi. Eń áhmiyetlisi – olardıń mazmunındaǵı jaqsı ideyalardı búgingi turmıs penen baylanıstırıw esaplanadı. Mısalı: áyyemgi qosıqlardaǵı miynetkeshlik ideyasın búgingi bilim alıw menen, úlkenge húrmet ideyasın úydegi qatnasıqlar menen, watansúyiwshilik ideyasın elge paydalı bolıw menen baylanıstırıwǵa boladı.

Búgingi balalar burınǵı balalardan ózgeshe ortalıqta ósip jetiledi. Internet, telefon, sociallıq tarmaqlar hám zamanǵa say texnologiyalar balalardıń kúndelikli turmısınıń bir bóligine aynaldı. Sol sebepli milliy folklordı balalarǵa jetkeriwdiń jańa usılların izlew kerek. Táriyip qosıqların audio, video, animaciya, teatr kórinisleri hám mektep is-ilajları arqalı tanıstırıw múmkin. Máselen, balalarǵa arnalǵan folklorlıq keshelerin ótkeriw, milliy qosıqlar boyınsha jarıslar shólkemlestiriw, «Men súygen xalıq qosıǵı» sıyaqlı shıǵarma jumsların ótkeriw jaqsı nátiyje beredi. Biraq zamanagóy usıllardan paydalanǵanda da, folklordıń tiykarǵı mazmunı hám milliy ózgesheligi saqlanıwı kerek.

JUWMAQ HÁM USÍNÍSLAR

Mektep balanıń bilim hám tárbiya alatuǵın tiykarǵı ortalıǵı bolıp tabıladı. Sonlıqtan, folklordı sabaqlarda qollanıw úlken áhmiyetke iye. Ana tili, ádebiyat, tariyx, muzıka hám basqa sabaqlarda táriyip qosıqlarınan paydalanıwǵa boladı. Mısalı: oqıwshılarǵa bir qosıqtı oqıp berip, ondağı jaqsı sıpatlardı tabıw tapsırması beriliwi múmkin. Oqıwshılar «Bul qosıqta qanday adamgershilik qásiyetler maqtalǵan?», «Qosıqtaǵı oy búgingi turmısımız ushın nege kerek?» degen sorawlarǵa juwap beredi. Sonıń menen birge, oqıwshılarǵa ózleri jaqsı minez-qulıq haqqında qısqa qosıq yamasa tilek dúziw tapsırılǵanda, olardıń dóretiwshilik qábiletleri de rawajlanadı. Folklordı sabaqta qollanıw tek teoriyalıq bilim beriw menen sheklenbeydi. Ol oqıwshınıń milliy mádeniyatqa degen qızıǵıwshılıǵın arttıradı.

Tárip qosıqların balalar tárbiyasında nátiyjeli qollanıw ushın ata-ana hám ustaz birgelikte islesiwi kerek. Ata-ana úyde balanı folklorlıq dóretpeler menen tanıstırsa, ustaz mektepte onıń mazmunın túsindirip, analizlewge múmkınshilik beredi. Ustaz balanı tek qosıqtı yadlawğa emes, onıń mazmunın túsiniwge úyretiwi kerek. Sebebi mazmundı túsınbey yadlaw balanıń tárbiyasına kútilgendey tásir etpewi múmkın. Ata-ana bolsa balanıń kúndelikli turmısında usı ideyalar dı ámelde kórsetiwi tiyis. Máselen, úlkenlerdi sıylaw haqqındağı qosıqtı úyrengey keyin úyde úlkenler menen sıylasıqlı qatnasıqta bolıwğa úyretiwi kerek. Sonda folklor teoriyalıq bilim bolıp qalmay, balanıń real minez-qulqına aylanadı.

Balalar tárbiyasında dóretywshilik qábiletin rawajlandırıw da áhmiyetli. Táriyp qosıqları balalardıń ózleri qosıq dúziwine, súwret salıwına, kórinis qoyıwına hám jańa ideyalar usınıwına sebep boladı. Mısalı: oqıwshılardı «Jaqsı bala qanday bolıwı kerek?» degen tema berilip, sol haqqında 4–5 qatarlı qosıq dúziw tapsırılǵanda, bala óz pikirini kórkem túrde bildiriwge úyrenedi. Bunday jumıslar balanıń tek tilin emes, pikirlew qábiletin de rawajlandıradı. Folklor dı úyreniwde balanıń belsendiligi joqarı bolsa, onıń tárbiyalıq tásiiri de sonsha kúshli boladı.

Solay etip, qaraqalpaq folklorındağı táriyp qosıqları xalqımızdıń ruwxıy miyrasında ayırıqsha orın iyeleydi. Bul qosıqlar arqalı xalıqtıń óz eline, tuwǵan jerine, adamlarına hám jaqsılıqqa bolǵan múnásibeti kórinedi. Táriyp qosıqları balalar tárbiyası ushın da úlken áhmiyetke iye. Olar jas áwladta watansúyiwshilik, adamgershilik, miynetkeshlik, úlkenlerdi húrmetlew, ata-ananı qádirlew hám milliy qádiriyatlarǵa húrmet sezimlerin qalıplestiriwge járdemlesedi. Sol sebepli táriyp qosıqların mektep sabaqlarında, tárbiya saatlarında hám shańaraqta keńnen paydalanıw kerek. Balalar folklor dı úyreniw arqalı óz xalqınıń tariyxı hám mádeniyatın jaqsıraq túsinedi. Qaraqalpaq folklorı – ótmish penen búgingi kúndi baylanıstıratuǵın ruwxıy kópir. Al táriyp qosıqları sol kópirdiń áhmiyetli bólegi bolıp, milliy qádiriyatlardı jas áwladqa jetkeriwde úlken xızmet atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Qunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń leksika-semantikalıq hám lingvómádeniy analizi: Filol. ilim. filos. dok. (PhD) diss.... avtoref. – Nókis, 2020.
2. Saymanova A. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń lingvómádeniy analizi: Filol. ilim. filos. dok. (PhD) diss.... avtoref. – Nókis, 2020.
3. Yusupova B. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2024. – 400 b.